

ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՆՇՈՒՄՆԵՐՈՂ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ՈՒՂՂԱԳՐԱԿԱՆ, ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ

ԼԻԱՆԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ի տարբերություն տեսական աշխատությունների հարուստ բազմազանության՝ մեզանում չի գործել ձևաբանության գործնական, մասնավորապես բառարանային ամրագրման եղանակը: Մինչ այսօր մենք չունենք հայերենի քերականական բառարան:

Հաշվի առնելով խնդրի արդի վիճակը՝ նախատեսվում է կազմել և հրատարակել այդպիսի առանձնահատուկ մի աշխատանք՝ *«Արդի արևելահայերենի ուսումնական քերականական բառարան»*:

Անշուշտ, հայ բառարանագրությունն ունի դարավոր ավանդույթներ. լեզվամշակութային անգնահատելի արժեք ունեն 19-20-րդ դդ. հրատարակված այնպիսի հանրագիտական ու լեզվաբանական բառարաններ, ինչպիսիք են **Մխիթարյան հայերի** «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի»-ն, **Հ. Աճառյանի** «Հայերեն արմատական բառարան»-ը և «Հայոց անձնանունների բառարան»-ը, **Հ. Բարսեղյանի** «Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան»-ը, «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան»-ը՝ 4 հատորով, **Էդ. Աղայանի** «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ը, **Ա. Սուքիասյանի**, **Ս. Գալստյանի** «Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան»-ը, **Ա. Սուքիասյանի** «Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան»-ը և այլն:

Ներկայումս էլ բառարանագրական ուղղությունները կրկին բազմազան են՝ բացատրական, ուղղագրական, բառակազմական, դարձվածաբանական, հոմանիշների, նորաբանությունների, օտար բառերի, դրանց համարժեքների, բարբառների, հապավումների:

Սրանք, սակայն, գերազանցապես բառագիտական բնույթի են և տալիս են բառային կազմի իմացաբանական նկարագրություն: Այսպիսի բառարանները ունենալու են իրենց արդյունավետ շարունակությունը: Այսուհանդերձ, լեզվաբանական բառարանները ունեն նաև այլ առաքելություններ, որոնցից մեկն էլ գրական լեզվի քերականության, մասնավորապես ձևաբանության բառարանային նկարագրությունն է: Համենայն դեպս, դեռևս 1950-ականներից այդպիսիք կազմվել են անգլերենի, ֆրանսերենի, ռուսերենի համար, մինչդեռ մեզանում քերականական խիստ մասնավոր ցուցումները առայժմ տեղ են գտել բացատրական, ուղղագրական բառարաններում: Հույս ունենք, որ կազմվելիք բառարանը պիտի լրացնի այս բացը:

Բանալի բառեր – քերականական բառարան, ձևաբանական նշումներ, անհամապատասխանություններ, պակասավոր բայեր, բացատրական բառարան, արդի արևելահայերենի ձևաբանական նորմ

Արևելահայ գիտական քերականությունն¹ ունի հարուստ պատմություն. ստեղծվել են տասնյակ հիմնարար ուսումնասիրություններ, դասագրքեր, ձեռնարկներ, որոնք ինչպես արդի արևելահայերենի ձևաբանական ու շարահյուսական ընդհանուր հարցերին, այնպես էլ մասնավոր մեկ իրողությանը նվիրված աշխատություններ են²:

Սակայն նույնը բնավ չենք կարող ասել քերականական գործնական նյութի, մասնավորապես բառաձևերի բառարանային նկարագրության և ամրագրման մասին: Մեզանում այդպիսի քիչ թե շատ համակարգված աշխատանք չի իրականացվել: Այդ բեռը մասամբ կրել են բացատրական և կամ այլ կարգի բառարաններ: Դրանցից առանձնացրել ենք հինգը, որոնք համեմատաբար հարուստ են ձևաբանական նշումներով: Դրանք են՝ **Ստ. Մայիսասեանց**, *Հայերեն բացատրական բառարան (1944)*, «*Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան*» (ՃՀԼԲԲ. 1969), **Էդ. Աղայան**, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան (ԱՀԲԲ. 1976)*, **Հ. Բարսեղյան**, *Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան (1973)*, **Ա. Սուրբիսայան**, **Ք. Սուրբիսայան**, *Արդի հայերենի ուղղագրական-ձևակազմական բառարան (2002)*:

Այս բառարաններում ձևաբանական շատ նշումներ չեն արտացոլում ժամանակակից հայերենի ձևաբանական զարգացումները և հետևապես չեն կարող բավարարել մասնագետի կամ շարքային լեզվակիրառողի քերականական հետաքրքրությունները: Պատճառները մի քանիսն են: **Նախ**՝ դրանք ոչ թե քերականական, այլ բացատրական կամ ուղղագրական բառարաններ են, **հետո**՝ դրանցում, որպես կանոն, պահպանված չեն քերականական նկարագրության սկզբունքները, **ապա**՝ արձանագրված քերականական բազմաթիվ իրողություններ հնացած կամ անկանոն կազմություններ են, կան հարյուրավոր անգործածական բառեր, որոնք արդեն իսկ 60-70-ականների բառարաններում պիտի չամրագրվեին առանց նշումի, և **վերջապես**՝ այդ բառարանները օրյեկտիվորեն չեն ներառում հազարավոր ու տասնյակ հազարավոր այն նոր բառերն ու բառիմաստները, որոնք գրական հայերեն են մուտք գործել վերջին տասնամյակներին:

¹ **Քերականություն** տերմինը գործածելիս հիմնականում նկատի ենք առնում դրա մեկ բաժինը՝ **ձևաբանությունը**:

² Տե՛ս, օրինակ, **Ստ. Պալասանեան**, *Ընդհանուր տեսությիւն արեւելեան նոր գրատր լեզուի հայոց*, Թիֆլիս, 1870, **Քերականություն** մայրենի լեզուի հայոց, Թիֆլիս, 1874, **Հ. Ա. Ճառյան**, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների*, Եր., 1955-1971, **Մ. Աբելյան**, *Հայոց լեզվի տեսություն*, Եր., 1965, **Գ. Սևակ**, *Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց*, Եր., 1955, **Հ. Բարսեղյան**, *Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն*, Եր., *նույնի*՝ 1953, *Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը*, Եր., 1980, **Գ. Զահուկյան**, *Հայոց լեզվի տեսության հիմունքները*, Եր., 1974, **Մ. Ասատրյան**, *Ժամանակակից հայերենի ձևաբանության հարցեր*, 3 հ., Եր., 1970-77, *նույնի*՝ *Ժամանակակից հայոց լեզու. ձևաբանություն*, Եր., 1983, **Ա. Սարգսյան**, *Հայերենի հոլովները*, Եր., 2000, *Հայոց լեզվի քերականություն. ձևաբանություն*, Եր., 2004, *նույնի* **Լ. Խաչատրյան**, *Բառակազմական և ձևաբանական կաղապարները ժամանակակից հայերենում*, Եր., 2014 և այլն:

Հարցադրումների այս տեսանկյունից էլ փորձել ենք ներկայացնել նշված բառարանները առանձին-առանձին:

Նախ երկու խոսք «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանի մասին. բառի ձևաբանական նկարագրության պատառիկներ տալու հետաքրքիր ավանդույթը մեզանում ձևավորվեց հատկապես գրաբարի այս բառարանով՝ հրատարակված 1836 թ.: Բառարանում գլխաբառերի վերաբերյալ տրվում են քերականական խիստ ընդհանուր տեղեկություններ.

1. բառի խոսքիմասային պատկանելությունը,
2. գոյականի և դերանվան հոլովումը, անկանոն հոլովումների դեպքում՝ հոլովական ամբողջական պատկերը,
3. բայի սեռը, անցյալ կատարյալի եզակի 1-ին դեմքի ձևավորումը (ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներով), անկանոն բայերի շեղումներով ձևերը:

Բացատրական, ուղղագրական-ուղղախոսական հայերեն բառարանների մեծ մասը հետագայում որդեգրեց այս բառարանի քերականական նշումների փորձը՝ առավել կամ պակաս չափով:

Այսպես:

• **Սո. Մալխասեանց, «Հայերէն բացատրական բառարան».** սրանում բառի մասին ձևաբանական տեղեկություններ տրվում են այնքանով, որքանով հեղինակը հարկ է համարել: Բառարանի Առաջաբանում կարդում ենք. «Քերականական գիտելիքները պարունակում են այն ցուցումները, որոնք սովորական են միջին ընդարձակության բառարանների համար, այսինքն մասն բանիներ, կանոնավոր և անկանոն հոլովներն ու խոնարհումները և տեղ-տեղ մասնավոր քերականական ցուցումներ»³: Բոլոր բառերի դիմաց նշվում է խոսքիմասային պատկանելությունը, գոյականների դեպքում մեծ մասամբ տրվում են հոլովումը (այդ թվում՝ գրաբարյան), հոգնակիի կազմությունը, երբեմն՝ ձևակազմական հիմքերը, բայերի դեպքում՝ խոնարհման տեսակը, սեռը, կապերի համար՝ հոլովառությունը: Որդեգրված սկզբունքից շեղումները ի հայտ են գալիս մեծ մասամբ փոփոխվող խոսքի մասերի պարագայում:

Այսպես, օրինակ՝ թեև տրվում են գրեթե բոլոր գոյականների հոգնակիի մասնիկները, աշխարհաբարյան և գրաբարյան հոլովումները, սակայն ցուցումների մի մասում պատկերը խիստ անմիօրինակ է:

➤ Խոսքիմասային որոշ նշումներ այսօր չեն համապատասխանում գործառվող լեզվի օրինաչափություններին: Օր.՝ **լրաբեր** բառի դիմաց նշված է **գ., ա.**, բայց ածականական իմաստն ու կիրառությունը ներկայումս մարել են: Կամ՝ **լրագիր** բառի համար նշվում է նաև մարդ,

³ **Սո. Մալխասեանց**, Հայերէն բացատրական բառարան, Եր., 1944, էջ ԺԷ: Շարադրանք/տողատակը անհարկի չձանրաբեռնելու համար այս և մյուս բառարաններից արվող նշումների, իմաստների դիմաց նպատակահարմար չենք համարում բառարանի էջեր տալը:

որ ամեն տեսակ բամբասանք ու նորություն է տարածում: Ենթադրում ենք՝ հենց այս իմաստով պայմանավորված՝ տրվում է հոգնակիի **-ներ** վերջավորությունը: Այդ իմաստը չկա, ձևաբանական նշումն էլ արդեն սխալ է: Այսպիսի դեպքերը քիչ չեն բառարանում:

➤ Որոշ գոյականների (հատկապես միավանկ վերջնաբաղադրիչով և մեկուկեսականի բառերի) հոգնակիի կազմությունը հակասում է այսօրվա կանոնին. ասենք՝ **ծրագիրներ, ձեռագիրներ, գծագիրներ, անգղներ, դուստրներ** ձևերը տրված են որպես միակ տարբերակներ, իսկ **կայսր**-ի դիմաց առկա են գուցաձև՝ **-եր//ներ** նշումները:

➤ Հոլովումներից, օրինակ, **-ություն** ածանցով գոյականների հոլովումը չի նշվում, **տուն** գոյականի հոլովական ողջ պատկերը տրվում է, իսկ, ասենք, **արին, անկին, ձին** գոյականների համար նշվում է սեռ.-տր. կազմությունը, ընդ որում՝ գուցաձևություններով: Կամ՝ հավասարաթեք են **աշուն** և **աշունք** գոյականները, որոնցից **աշունք**-ը ունի **աշունքվա, աշունքվանից** ձևերը:

➤ Կամ՝ **ոջ** հոլովման որոշ գոյականների հոլովական ձևերը հնացած են: Օրինակ՝ **ընկեր** բառի համար նշվում է նախ **ի**, ապա **ոջ** հոլովումը: Կամ՝ **քույր** բառի գործիականն է՝ **քրոջում**, որը արևմտահայ գրականի ձևն է, **տագր** բառի սեռական-տրականը՝ **տագրի** կամ **տագերոջ**:

➤ **-ում** ածանցով կազմված գոյականները տրված են երկու ձևով՝ գրաբարյան **-ումն** ածանցով, ինչպես՝ **շարժումն, յուզումն, դիմումն, սպասումն, բուժումն** և այլն, բայց նաև՝ սակավաթիվ բառերի դեպքում **-ումն** կազմություններին գուցաձև տրվում են **-ում**-ով ձևեր՝ **երդում, խոստում**: Այս դեպքում պարզապես հնարավոր չէ ըստ այս բառարանի ձևաբանական նշումի խոսք ասել **-ում** ածանցով կազմված գոյականների հոլովման մասին. տվյալները հին ու հնացած են:

Բայերի վերաբերյալ որոշ նշումներ նույնպես տարակարծության տեղիք են տալիս գոնե համաժամանակյա քննարկմամբ:

➤ **Եմ, կամ, ունեմ, գիտեմ, արժեմ** պակասավոր բայերից առանձին գլխաբառեր ունեն միայն **եմ**-ն ու **կամ**-ը, որոնցից **եմ**-ի հարացույցը հանգամանորեն տրված է, իսկ **կամ**-ի մասին նշվում է՝ տե՛ս **կենալ, կանանալ**: Ըստ այս բառարանի

1. **ունեմ** պակասավոր ձևը տրվում է **ունել** գլխաբառով, որի պակասավոր ձևերն են՝ **ունիմ//ունեմ, ունիս//ունես, ունի**.

2. **գիտեմ**-ը ներկայացվում է **գիտել//գիտենալ//գիտնալ** բառահոլովածներում, ընդ որում՝ **գիտեմ** ձևը նշվում է որպես **գիտենալ//գիտնալ** բայերի սահմանական ներկա, քանի որ, ինչպես նշում է հեղինակը, «անսովոր է՝ **գիտում եմ/ես/ե**».

3. **արժեմ**-ը նշվում է որպես **արժենալ** բայի խոնարհման ներկա, իսկ **արժում եմ, արժում էի** ձևերը համարվում են քիչ գործածական:

Իհարկե, տարբեր խոսքի մասերի վերաբերյալ կան նշումներ, որոնք լեզվական արդի կանոններով և խոսքիմասային արդի դասա-

կարգմամբ չեն բացատրվում, ինչպես, ասենք՝ **այո, ոչ, միթե, զուցե**-ն մակբայներ են, **անշուշտ**-ը՝ ածական, **ամեն**-ը՝ մակբայ և այլն:

Բառարանը մոտ 80 տարեկան է, և ինքնին հասկանալի է, որ ոչ միայն քերականական բազմաթիվ արձանագրումներ (հատկապես խոնարհման ձևերը), այլև հենց հարյուրավոր գլխաբառեր հնացած են, անգործածական կամ ոչ կանոնական: Ուստի ձևաբանական ճշգրտումների համար այս բառարանը մեծ մասամբ վստահելի չէ:

• **«Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան»**. բառագիտական-իմացաբանական բնույթ ունի: Քերականական ցուցումներ տալու հարցում պահպանված են նախորդների մոտեցումները: Յուրաքանչյուր գլխաբառի համար նշված են խոսքիմասային պատկանելությունը, գոյականների հոլովումը, բայերի սեռը և անցյալ կատարյալի առաջին կամ երրորդ դեմքի կազմությունը: Ի տարբերություն Մալխասյանցի բառարանի՝ այստեղ կրավորական բայերն առանձին գլխաբառեր են: Սրանք խիստ ընդհանուր տեղեկություններ են և բառի ձևաբանական բնութագրության համար ոչ բավարար: Շատ համագործածական բառերի, հատկապես խոնարհման անկանոնություն/պակասավորություն կամ հոլովման շեղումներ ունեցող բառերի դիմաց եղած նշումները թերի են կամ բացակայում են:

Անուն խոսքի մասերի համակարգում հետևյալ պատկերն է.

➤ Թեև բառարանի առաջաբանում ասվում է, որ միավանկ վերջնաբաղադրիչով գոյականների հոգնակին տրվում է⁴, սակայն քերականական այդ նշումը մեծ մասամբ բացակայում է: Օրինակ՝ **տեսակետ, անցագիր, բուժկետ, ձեռագործ, հանքախումբ, հանքահոր, գինեգործ** և հարյուրավոր այլ գլխաբառերի դիմաց չեն նշվում հոգնակերտ մասնիկներ:

➤ Երբեմն փորձ է արվում տալու նաև հնչյունափոխական-ձևակազմական հիմքերի տարբերակներ: Նախ՝ այդպես էլ հասկանալի չէ՝ դրանք արձանագրելու ինչ սկզբունք է որդեգրված, ապա՝ որոշ ձևեր այսօր անկենսունակ են կամ անճիշտ: Օրինակ՝ **վայրկյան, կապալառու** բառերի համար տրված են **վայրկյանի** և **վայրկենի**, **կապալառուի** և **կապալառուի** սեռական-տրականի ձևերը, որոնցից երկրորդները, ըստ Արևակի տվյալների, այդ թթ.-ի տեքստերում արդեն քիչ գործածական են, իսկ այսօր՝ անհանձնարարելի: Եվ, օրինակ, **տեսուչ, քննիչ** բառերի դիմաց նշված են միայն **տեսչի, քննչի** տարբերակները, որոնք ներկայումս գրեթե չեն գործածվում:

➤ Նույնական զուգաձևությունները տրված են ոչ բոլոր բառերի համար, ինչպես, օրինակ՝ **-ում** ածանցով գոյականների դիմաց նշված է միայն **ան** հոլովում, կամ **վա** հոլովման բառերից մի քանիսի (**օր, ամիս, ժամ**) համար արձանագրված են **վա** և **ի** հոլովումները, սակայն օրանունների մի մասի համար տրված է միայն **վա**-ն՝ **երկուշաբթի/ւա, երեք-**

⁴ Տե՛ս «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», Եր., 1969, էջ VIII:

շարքովա: Կամ էլ տրվող գուգաձև տարբերակների մեջ կան այնպիսիք, որոնք գոնե **հնց**, նշումով պիտի լինեն՝ **մահի-մահվան-մահու, կաշվի-կաշու** ձևերից վերջինները հնացած էին արդեն 1960-ականներին, **ա-մուսնու-ամուսնի** ձևերից երկրորդը թեև **հզվդ**, նշումով է, սակայն կանոնավոր չէ գոնե այսօրվա լեզվագործածության մեջ: Կամ, ասենք՝ **թոռ, ծոռ** և **նուռ, լեռ** բառերից առաջին երկուսը, ըստ նշումի, միայն **ի** հոլովման են, իսկ երկրորդները՝ միայն **ան**: Որն է օրինաչափությունը դժվար է ասել:

➤ Տարարմատությամբ հոլովվող դերանուններից ամբողջական հարացույցով ներկայացվում է **ես**-ը, իսկ մյուսների դեպքում նշվում են միայն սեռական և տրական հոլովաձևերը:

➤ Հստակ չէ ածականի և մակբայի առանձնացման սկզբունքը, որը, իհարկե, բխում է հայ քերականագիտության մեջ ոչ միանշանակ մեկնաբանություններից: Մեկ օրինակ. **շեղակի**-ն տրված է միայն մակբայ, բայց **շեշտակի**-ն՝ և՛ մակբայ, և՛ ածական: Մինչդեռ երկուսն էլ կապակցելի են գոյականին ու բային՝ **շեղակի/շեշտակի հարված/հարվածել**:

Բայական համակարգում հետևյալ պատկերն է.

➤ **Եմ, կամ, գիտեմ, ունեմ, արժեմ** պակասավոր անկանոն բայերից առաջին երկուսի խոնարհման ձևերը հստակ տրված են, նշվում են նաև պակասավոր ձևերին փոխարինող բայերը, **գիտեմ, արժեմ**-ի համար որպես գլխաբառ են տրված **գիտել, արժել** անորոշ դերբայները, որոնց դեպքում չի նշվում ոչ գործուն լինելը, իսկ **ունեմ**-ի համար հղում է արվում **ունենալ** կանոնավոր բային, թեև այս շարքի տրամաբանությամբ ենթադրվող տարբերակ կարող է գիտակցվել **ունել**-ը: Ոչ մասնագետ որոնողի համար չի՝ ենթադրվի արդյոք, թե արդի հայերենում **ունեմ** պակասավոր բայ չկա, և կամ **գիտել, արժել** անորոշ դերբայները գործածական են:

➤ **Ուռել** և **ուռչել** բայերը թեև տրված են առանձին բառահոդվածներով, բայց խոնարհումները նույնն են՝ **ուռեցի**, իսկ նույնահատկանիշ **սառել** բայի համար ճիշտ սկզբնաձև է համարվում **սառչել**-ը (տրվում է *տե՛ս* հղումով):

Անշուշտ, կան նաև քննարկման արժանի այլ նշումներ, որոնք, սակայն, կրկին հանգեցնում են նույն դիտարկմանը. քառահատորը բառարանագրության սկզբունքներով կազմված դասական որակ է, բառի իմաստագործառական հատկանիշները ճշտելու հավաստի աղբյուր, սակայն ձևաբանական հատկանիշներ պարզելու համար այնքան էլ կիրառելի չէ:

• **Էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»**-ը տասնամյակներ շարունակ ամենից շատ գործածվողներից է և նախորդների նման՝ բացառիկ արժեք: Արդարացի լինելու համար ասենք, որ ԺՀԼԲԲ-ն ունի որոշակի առավելություն, քանի որ բառի իմաստային-գործառական նշանակությունը, տարարժեքությունը, բայասեռը հստակ ցու-

ցաղրվում են բնագրային օրինակներով: Այստեղ նույնպես գլխաբառերն ունեն ձևաբանական որոշ նշումներ՝ խոսքիմասային պատկանելություն, հոլովում, հոգնակիակազմություն (շեղումներով և միավանկ վերջնաբաղադրիչով բառերի համար), ձևակազմական ցուցումներ, բայասեռ, անկանոն և պակասավոր բայերի խոնարհման ձևեր:

Այսպես:

➤ Դրանք երբեմն-երբեմն թերի են, իսկ բնագրային օրինակների խիստ պակասը կամ բացակայությունը խանգարում է երևույթի ընկալմանը: Օրինակ՝ **վատահ** բառը տրված է *ածական* և *մակբայ*, բայց **անվատահ**-ը միայն *ածական*, **լավ**-ը միայն *ածական* է, իսկ **վատ**-ը՝ *ածական* և *մակբայ*: **Արագ**, **դանդաղ** բառերը միայն *ածականներ* են, թեև դրանց մակբայական իմաստը գերիշխող է, **քիչ**-ը միայն *ածական* է, իսկ **շատ**-ը՝ *ածական* և *մակբայ*: Բայց **քիչ** բառը բառարանում բերված կապակցությունների մի մասում մակբայական հստակ գործածություն է հանդես բերում՝ **քիչ է մնացել**, **քիչ հետո**:

➤ Խոսքիմասային որոշ նշումներ և դրանց իմաստային բացատրություններ համոզիչ չեն, ավելին՝ հակասում են մինևույն ձևաբանաստային խմբում գտնվող նմանօրինակ բառի համապատասխան նշումին: Ասենք՝ **այստեղ**-ը *մակբայ* է, **այնտեղ**-ը՝ *դերանուն*: **Այսպես**-ը տրվում է *դերանուն*, *կապ*, *մակբայ* նշումներով, բայց որպես *կապ* բացատրված է **հետևաբար**, **ուրեմն** շաղկապների նշանակությամբ, իսկ որպես *մակբայ*՝ **մոտ**, **մոտավորապես** իմաստներով (կենդանի լեզվում **այսպես**-ի կապային և **մոտավորապես** իմաստով մակբայական կիրառության օրինակ չգտանք): Մեկ այլ դեպքում **առաջին** բառը *ածական* է, *գոյական*, *մակբայ*, բայց *թվական* նշումը բացակայում է: Նախորդներում այս բառը կրկին տարարժույթ է, սակայն **թվական** նշումը առաջնային է:

➤ Շատ դեպքերում խոսքիմասային բնորոշումը տրված է հնացած իմաստների վկայակոչմամբ, ինչպես **ավաղ**-ը **վիշտ**, **ցավ** իմաստով նաև գոյական է, **արդարև**-ը՝ նաև *ածական ստույգ*, **իսկական** իմաստով, **գիշերակաց**-ը գոյական է և մակբայ:

Նաև չմոռանանք, որ Էդ. Աղայանի բառարանում խոսքիմասային նշումները տրված են նաև արևմտահայերենի իմաստների հիման վրա, բայց քանի որ որոշ դեպքերում բացակայում է **արևմտ**. նշումը, շփոթ է առաջանում, ինչպես **ազգային** – *ած.*, *գոյ.*, **ախորժաբեր** – *ած.*, *գոյ.*, **գրագետ** – *ած.*, *գոյ.*, **անթել** – *ած.*, *գոյ.* (ընդ որում, վերջին երկուսի գոյ. իմաստը *հնգ.* նշումով է):

➤ Ձևակազմական-հնչյունափոխական ցուցումներում նույնպես կան մտորելու դեպքեր: Օրինակ՝ **կամուրջ** բառի համար առաջարկվում են **կամուրջի** և **կամրջի** սեռական-տրականի ձևերը, բայց, օրինակ, **բջիջ** բառի դիմաց նշված է միայն **բջի**, թեև **բջիջի**-ն նույնպես կարող էր լինել: Կամ **գրիչ** բառի համար տրված է միայն **գրչի**, մինչդեռ **գրիչի** անհնչյու-

նափոխ հիմքից կազմությունը նույնպես սխալ չէ, **բացահայտիչ - բացահայտիչի**, բայց **բացահայտչի** ձևը նույնպես գործուն է եղել և է:

➤ Բառարանի ներածության մեջ նշվում է, որ բոլոր գոյականների սեռական հոլովը տրվելու է՝ բացի **-ություն** և **-ում** ածանցով կազմված գոյականներից, քանի որ դրանց «հոլովումը ինքնին հայտնի է»: Անհամաձայնությամբ նշենք, որ նախ հարյուրավոր գոյականների հոլովում ինքնին հայտնի է ու պարզ, ապա՝ **-ում**, **-ություն** ածանցով գոյականների հոլովումը կարելի էր հիշատակել թեկուզ ներածական խոսքում՝ զուգաձևությունը հիշեցնելով, մանավանդ որ հիմքակազմության փոփոխության հարց է ծագում:

➤ Խնդրահարույց են հոլովական որոշ զուգաձևությունների վերաբերյալ նշումները, ինչպես, օրինակ՝ հավասարաթեք են արդյոք **մութի** և **մթան**, **կաշու** և **կաշվի** տարբերակները, կամ՝ **հույս**, **սուգ** բառերի համար *հնգ.* նշումով տրվում են նաև **հուստ**, **սգո** ձևերը, բայց **լույս**, **պատիվ** բառերի դիմաց նշված է միայն **ի** հոլովում:

➤ Ինչ վերաբերում է բայասեռի նշումներին, ապա **վ** ածանցով կրավորական և չեզոք բայերի չտարբերակումը նպատակահարմար չէ, որքան էլ այն հենվի որոշակի տեսության վրա: Հենց ներածության մեջ եղած մոտեցումը, թե «Բայերի կրավորական ձևերը...., իբրև ընդհանուր կանոն, բացատրվում են **կբ** և **չբ** բայի բանաձևումով, ըստ որում ամեն մի ներգործական բայի կրավորաձևը պոտենցիալ կերպով չեզոք է», արդեն իսկ տարակուսանք է առաջացնում: Համենայն դեպս, 1960-70-ականների դպրոցական և բուհական դասագրքերում բայի սեռը այս մոտեցմամբ չի բացատրվում: **Միրվել**, **բռնադատվել**, **ձերբակալվել**, **մատուցվել**, **խաղացվել** և այսօրինակ հարյուրավոր բայերի չեզոք լինելը, հեղինակային վերաբերմունքից անկախ, գոնե բառարանակազմության դեպքում վիճահարույց է:

➤ Խառը բացատրություններով են տրվում **ունեմ**, **գիտեմ**, **արժեմ** բայերը. **ունեմ** պակասավոր բայը տրված է առանձին բառահոդվածով, բայց **գիտեմ**-ը բացատրվում է **գիտել**-ով, որի դիմաց չկա *հնգ.* նշումը, իսկ **արժեմ**-ը **արժել** սկզբնաձևով, որի համար նշվում է *հնգ.*: Նաև՝ **գիտեմ**, **գիտես** ձևերը տրվում են որպես **գիտենալ** բայի «անմիջական ներկա», բայց **արժեմ**, **արժես**-ը **արժենալ**-ի բառահոդվածում չկան:

• **Հ. Բարսեղյանի «Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան».** բառարանագրության մեջ մեծ ներդրում է. մեզ հետաքրքրող իրողությունների վերաբերյալ կան մասնակի նշումներ: Որոշակի սկզբունքով (միավանկ վերջնաբաղադրիչով, զուգաձևություն, ձևակազմական յուրահատկություն ունեցող) գոյականների համար արձանագրվում են հոլովումը, հոգնակիակազմությունը, որոշ զուգաձևություններ, դերանունների տարարմատ հոլովածներ, անկանոն բայերի տարարմատ (տարահիմք) կազմություններ: Այս բառարանում տրվում են նաև գործիական հոլովի որոշ զուգաձևություններ:

Բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը գրեթե չի նշվում (դրանք առկա են համանուն բառերի դեպքում, եթե տարբեր խոսքի մասեր են):

Այսուհանդերձ, նշված սկզբունքները միշտ չէ, որ պահպանվել են:

➤ Բառարանի «Քերականական նշումներ»-ում ասվում է, որ «**Ա** և **-ան** հոլովման պատկանող այն բառերը, որոնց գործիականը կազմվում է սեռական-տրականից **ք** վերջավորությամբ, ունեն նաև այդ ձևի նշումը, այսպես՝ արյուն, **յան, յամբ (-ով)**, քաջություն, **յան, յամբ (-ով)**, ուտում, **ման, մամբ (-ով)** և այլն»⁵: Բայց զարմանալիորեն հենց **արյուն** բառը՝ որպես գլխաբառ, չունի որևէ նշում, **անկյուն**-ը՝ նույնպես, **-ութուն** և **-ում** ածանցով միավորների միայն սեռական-տրականի ձևն է նշվում:

➤ Կրկին անմիօրինակ ու անհասկանալի նշումներ ունեն **գիտեմ, ունեմ, արժեմ** բայերը: **Ունել**-ի դիմաց նշվում է **ունեմ, պակասավոր բայ, գիտել**-ի դիմաց **գիտեմ** հավելական ձև **գիտենալ** բայի, իսկ **գիտել**-ը **անգործածական, գիտենալ**-ը դիտարկվում է **պակասավոր, իսկ արժեմ**-ը որևէ ձևով չկա ոչ **արժել**-ի, ոչ **արժենալ**-ի կողքին: Նաև **արժել** բայի մասին չկա որևէ նշում: Տպավորություն է ստեղծվում, որ մեր բառարանագիրները, չցանկանալով խախտել ավանդույթը, բառարանից բառարան են փոխանցել ձևեր ու կազմություններ, որոնք հաճախ ինքնաբերաբար ձևավորել են անմիօրինակ և անկենսունակ միավորների շատ վիճելի հարացույց ու համակարգ:

• **Ա. Սուքիասյանի, Ք. Սուքիասյանի «Արդի հայերենի ուղղագրական-ձևակազմական բառարան»:** Նոր բառարան է հրատարակված 2002 թ.-ին: Ներկայացնում է բառային միավորի ուղղագրական և ձևակազմական նկարագրություն: Իր տեսակի մեջ (ձևակազմական) մեզանում լինելով առաջիններից մեկը՝ ցավոք սրտի, լիովին չի ծառայում իր բուն նպատակին. ազդեցիկ ծավալի մեջ (76 000 բառային միավոր) ընթերցողին է մատուցվում գրական հայերենի բառային կազմի ձևակազմական անկատար և անմիօրինակ նկարագրություն: Այսպես:

➤ Գոյականների մի զգալի մաս տրվում է առանց որևէ նշումի, մյուս մասը՝ միայն հոգնակիի վերջավորությամբ, հաջորդները՝ հոլովման վերջավորությամբ կամ հոլովաձևով: Ընդ որում, հոգնակիի ձևերը ներկայացնելիս ձևակազմական տարբերակները երբեմն չեն նշվում, օր.՝ **ակնագունդ** բառի համար նշվում են **գնդի, գնդեր** ձևերը, բայց, ասենք, **ակնաբույն, մրջնաբույն** բառերի համար պարզապես տրվում է **-եր** ձևույթը. չի դիտարկվում հնչյունափոխված **բներ** հիմքը:

➤ **-նիշ, -պետ** վերջնաբաղադրիչ ունեցող գոյականների հոգնակի թվի կազմության համար մեծ մասամբ նշվում է միայն մեկ վերջավորություն՝ **-եր (համարանիշ, նամականիշ, դարականիշ, գյուղապետ)**, մինչդեռ տարբեր ձևերով կանոնական են համարվում սրանց զուգաձև՝ **-եր//ներ**-ով կազմությունները:

⁵ **Հ. Բարսեղյան**, Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան, էջ IX:

➤ Անմիօրինակ են ներկայացված տարարմատությամբ հոլովվող անձնական դերանունները. **ես** դերանվան դիմաց նշվում են բոլոր ձևերը, այդ թվում՝ զուգաձևերը՝ **ես, իմ, ինձ, ինձ(ա)նից, ինձ(ա)նով, ինձ(ա)նում**, մինչդեռ **դուք**-ի դեպքում բացակայում են զուգաձևությունները և ներգոյականի ձևը՝ **ձեր, ձեզ, ձեզնից, ձեզնով, մենք**-ի դեպքում զուգաձևերը տրվում են: Հանդիպում են անճշտություններ, ինչպես, օրինակ՝ **ով** դերանվան համար նշված են **ումնից, ումնով** հոլովաձևերը, որոնք երբեք կանոնական չեն եղել:

Մրանցից բացի՝ տրված չեն **սա, դա, նա** դերանունները, որոնք, ենթադրվում է, պետք է որ լինեին որպես տարարմատության դրսևորումներ:

➤ **Ուտել** բայի արգելական հրամայականի ձևեր են համարվում **մի՛ ուտի**-ն, **մի՛ ուտեք**-ը, որոնք կրկին կանոնավոր կազմություններ չեն, **գալ, տալ** անկանոն բայերի արգելական հրամայականի ձևեր են նշվում՝ **մի՛ գա(ր), մի՛ ք գա, մի՛ տա, մի՛ տաք (տվեք)**: Ընդհանրապես անհասկանալի խառն է ներկայացված անկանոն բայերի ձևակազմական պատկերը:

➤ **Գիտեմ** պակասավոր բայի համար տրված են **գիտեմ** և **գիտեի** ժամանակաձևերը՝ ներկա և անցյալ անկատար անվանումներով, բայց **ունեմ**-ի դիմաց **ունեմ, ունես, ունի** ձևերը համարվել են ներկա, իսկ **ունեի, ունեիր** ձևերը **ունենալ** բայինն են: Ստացվում է՝ **ունեի, ունեիր...** ձևերը պակասավոր չեն: **Արժեմ** բայը ընդհանրապես արձանագրված չէ:

Ոչ մի բառարան չի կարող լինել կատարյալ, և թերություններն էլ բնավ չեն ստվերում հեղինակների կատարած գործը, սակայն անմիօրինակությունները, բարբառային կամ անճիշտ իրողությունների ամբողջումը շատ դեպքերում խաթարում են ձևակազմական բառարանի նորմատիվ բնույթը: Բառարանագիրների խնդիրը եղել է հենց բառերի բացատրական, ուղղագրական նկարագրությունը. հատուկ նպատակ չեն ունեցել հետևողականորեն ու համակարգված ներկայացնելու բառային միավորի քերականական-ձևակազմական նկարագրությունը:

Այսպիսով, վստահաբար կարելի ասել, որ արդի արևելահայերենն այսօր չունի բառի ձևաբանական նկարագրության քիչ թե շատ ամբողջական տպագիր բառարան:

Շայ բառարանագրության արդի զարգացումները մասնակի դրսևորումներ են ստանում նաև համացանցում. ստեղծվել են տարբեր կայքեր, որոնցում «միջազգային» ձևաչափերի հետևողությամբ փորձ է արվում կազմելու էլեկտրոնային բառահոդվածներ: Այդպիսի կայքերից են՝ **bararanonline.com, armdict.com, Հայերեն վիքիբառարանը՝ hy.wiktionary.org**: Բառահոդվածները մեծ մասամբ արձանագրում են բառերի որոշակի խմբերի իմաստակառուցվածքային նկարագրություններ. տրվում են բառիմաստները, ձևաիմաստային խմբերը, ստուգաբանությունը, մասամբ նաև քերականական հատկանիշները:

• **bararanonline.com**-ը հոմանիշների և հականիշների առցանց բառարան է, բացի խոսքիմասային պատկանելությունից՝ քերականական այլ նշում չի տալիս:

• Հնարավորինս ընդգրկուն են **Վիքիբառարանի** բառահոդվածները, որոնցում պատկերացում է տրվում նաև բառամիավորի քերականական որոշ հատկանիշների մասին: Դրանք, սակայն, միշտ չէ, որ վստահելի կամ ամբողջական նկարագրություններ են. պատճառները տարբեր են: Վիքիբառարանները սովորաբար մուտքագրում են ոչ լեզվաբանները. կոչվում է հենց **ազատ բառարան**, տվյալները հավաքվում են տարբեր աղբյուրներից՝ առանց մասնագիտական քննարկության, ուստի և թերություն-սխալները, վրիպանքները շատ են, բառահոդվածները կիսատ, խառնիխուռն: Օր.՝ **մեջբերել** բայի համար նշվում է **գոյական**, իսկ հոմանիշները տրվում են բայերով՝ **ցիտել, վկայակոչել, վկայել (մեջբերում կատարել)**: Կամ՝ որոշ բառերի դեպքում, ինչպես, օրինակ՝ **դպրոցական**, տարարժեքությունը նշված չէ: Կարճ խոսքով՝ անսկզբունք, անընդհատ լրացվող և սիրողական մակարդակով արվող աշխատանք է գոնե այս պահին:

Շատ կարևոր նախաձեռնություն էր «**Արևելահայերենի ազգային կորպուս**»-ը՝ Արևակը. կազմված լինելով լեզվաբանական կորպուսի սկզբունքներով՝ մեծ արդյունավետությամբ օգնում է լեզվաբանական տարբեր հետազոտություններում վիճակագրական տվյալներ ստանալուն, համատեքստային համեմատություններ անցկացնելուն և այլն: Կառուցվածքով համընդգրկուն երևույթ է: Հետաքրքրության է արժանի նաև քերականական գիտելիքների մատուցման առումով, քանի որ տեղեկություններ է տալիս բառի նաև ձևային հատկանիշների մասին: Սակայն կայքը բնավ չի կարող գոհացնել ձևաբանական հատկանիշները որոնողին: Նախ՝ բառի քերականական բնութագրիչները ներկայացնելիս ծագում են տեխնիկական լուրջ դժվարություններ, օրինակ՝ դժվար է դառնում բառաքերականական համանունների վերաբերյալ (որոնք հայերենում քիչ չեն) ամբողջական տեղեկույթ ստանալը. ասենք՝ **կամ** պակասավոր բայի, **կամ** գոյականի և **կամ** համադասական շաղկապի համար որոնումը բերում է բոլոր համատեքստերը, և հաճախ ստացվում է այնպես, որ 10.000-ից ավելի համատեքստից որոնողն ինքը պիտի փորձի գտնել իրեն անհրաժեշտ բառամիավորը, ինչը գործնականում անհնար է: Հետո՝ կայքի զարգացման և հարստացման աշխատանքները, ցավոք, արդեն տարիներ դադարեցված են: Եվ վերջապես՝ կայքը իր առջև բոլորովին էլ նպատակ չի դրել բառային միավորների քերականական բնութագրիչ լինելու. եղած նկարագրությունները այս կամ այն առիթով են և, իհարկե, ոչ ամբողջական:

Բառարանակազմությունը բարդագույն աշխատանք է, մանավանդ երբ հեղինակ(ներ)ը գործ ունի (ունեն) 100.000-ավոր բառերի հետ. վրիպակները, մոտեցումների շփոթը, բացթողումները անխուսափելի են:

Ակնկալում ենք, որ մեր բառարանների քերականական մասի թերութ-
յունները, բաց կողմերի նկարագրությունը կրնակավեն ոչ թե թերագնա-
հատումներ, այլ պարզապես բառամիավորի ձևաբանական հատկա-
նիշների վերհանումներ և քերականական կազմվելիք բառարանի անհ-
րաժեշտության հիմքեր:

Ամփոփենք: Կազմվելիք «Արդի արևելահայերենի ուսումնական
քերականական բառարանը» սպասված է, իհստ անհրաժեշտ և ինչ-որ
առումով էլ ուշացած: Այն իր հստակ մշակված կառուցվածքով, ուսում-
նական հավելվածներով կլինի ոչ միայն ձևաբանական բառարան-ու-
ղեցույց, այլև բառարան-ինքնուսույց, որը հաջողությամբ կծառայի ինչ-
պես հայ, այնպես էլ թերևս օտարախոս ընթերցողին:

ЛИАНА САРКИСЯН – *Морфологические примечания в современных армянских орфографических, толковых словарях.* – Несмотря на богатое разно-
образие теоретических работ, метод практической, именно словарной фиксации
морфологии у нас не работал. Учитывая современное состояние проблемы, плани-
руется составить и издать такой труд как «**Учебно-грамматический словарь
современного восточноармянского языка**».

Несомненно, армянская лексикография имеет многовековые традиции. Энциклопедические и лингвистические словари, такие как «Новый словарь Айказянского языка» **отцов Мхитарянов**, «Армянский деривационный словарь» и «Словарь армянских имен собственных» **Гр. Ачаряна**, «Армянский орфографический орфоэпический терминологический словарь» **О. Барсебяна**, «Толковый словарь современного армянского языка» в 4-х томах, «Толковый словарь современного армянского языка» **Эд. Агаяна**, «Фразеологический словарь армянского языка» **А. Сукиасяна**, **С. Галстяна**, «Словарь синонимов армянского языка» **А. Сукиасяна** и другие, изданные в 19-20 веках, имели неоценимую лингвистическую ценность.

И в настоящее время лексикографические направления разнообразны: существуют объяснительные, орфографические, словообразовательные, фразеоло-
гические словари, словари синонимов, неологизмов, иностранных слов, их эквивалентов, диалектов, и аббревиатур.

Однако эти словари носят преимущественно лексический характер и дают эпистемологическое описание лексического состава. Такие словари будут иметь свое эффективное продолжение. Тем не менее у лингвистических словарей есть и другие задачи, одной из которых является словарное описание грамматики лите-
ратурного языка, в частности, его морфологии. Во всяком случае, с 1950-х годов такие словари составляются для английского, французского и русского языков, а для армянского языка в толковых, орфографических словарях до поры до времени обнаруживаются сугубо частные грамматические указания.

Однако они носят преимущественно лексический характер и обеспечивают эпистемологическое описание лексического состава. Такие словари будут иметь свое эффективное продолжение. Однако у лингвистических словарей есть и другие задачи, одной из которых является описание грамматики литературного языка, в частности морфологии. Во всяком случае, с 1950-х годов такие словари составляются для английского, французского и русского языков, а для армянского языка весьма сугубо грамматические указания встречаются в толковых и орфографических словарях.

Ключевые слова: *грамматический словарь, морфологические примечания, несоответствия, дефективные глаголы, толковый словарь, морфологическая норма современного восточноармянского языка*

LIANA SARGSYAN – *Morphological Notes in Modern Armenian Orthographic, Definition and Meaning Dictionaries.* – In contrast to the rich variety of theoretical works, we have not used the practical method of morphology, in particular, the dictionary entry. To this day, we haven't had a grammar dictionary of Armenian.

Considering the current state of the problem, it has been planned to compile and publish such a work – **“Educational Grammar Dictionary of Modern Eastern Armenian.”**

Undoubtedly, Armenian lexicography has centuries-old traditions. Encyclopedic and linguistic dictionaries such as the “New Dictionary of the Haikazian Language” by the **Mkhitaryan fathers, H. Acharyan's** “Armenian Derivational Dictionary” and “Dictionary of Armenian Personal Names,” **H. Barseghyan's** “Armenian Orthographic Orthoepical Terminological Dictionary,” “Explanatory Dictionary of the Modern Armenian Language” in 4 volumes, **Ed. Aghayan's** “Explanatory Dictionary of Modern Armenian,” **A. Sukiasyan, S. Galstyan's** “Phraseological Dictionary of the Armenian Language,” **A. Sukiasyan's** “Dictionary of Synonyms of the Armenian Language” and others published in 19th-20th centuries have had an inestimable linguistic value.

Still, there is a wide variety of lexicographic directions: explanatory, orthographic, morphological, phraseological, synonym, neologism, foreign words, their equivalents, dialects, and abbreviation dictionaries.

However, these dictionaries are primarily lexical in nature and provide an epistemological description of lexical composition. Such dictionaries will have their effective continuation. Nevertheless, linguistic dictionaries have other missions, too, one of which is the dictionary description of the grammar of the literary language, particularly that of its morphology. Anyway, since the 1950s, such dictionaries have been compiled for English, French, and Russian, while in Armenian, strictly private grammar instructions have been found in explanatory, orthographic dictionaries for the time being.

Key words: *grammar dictionary, morphological notes, inconsistencies, defective verbs, definition and meaning dictionary, the morphological norm of modern Eastern Armenian*